

Навчання синтаксису учнів 8-9 класів: аналітичний аспект

*Ніна ГОЛУБ,
доктор педагогічних наук, професор,
завідувач відділу навчання
української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України*

УДК 372.8:811.161.2

Стаття висвітлює аналітичні матеріали, підготовлені з метою вдосконалення чинних методик навчання синтаксису в сучасній школі. У полі зору автора – дослідження лінгвістів, соціо- і психолінгвістів, психологів, дидактиків, важливі для сучасної лінгводидактики загалом і методики навчання синтаксису зокрема. Урахування їх, на думку автора, сприятиме розробленню оригінальної методики навчання синтаксису й пунктуації на засадах особистісно орієнтованого, діяльнісного й компетентнісного підходів.

Ключові слова: синтаксис, методика, особистісно орієнтоване навчання, цільовизначення, мотивація, рефлексія, особистісний розвиток, емоційний розвиток, папка мовленнєвого розвитку.

Поставлення проблеми. Перебудовчі процеси в освіті України зорієнтовані на світові й суспільні виклики, згідно з якими знання розглядають як сутнісний складник особистості, що визначає її поведінку, характер і дії [4, с. 12]. Відповідно до них стає очевидним, що навчати синтаксису української мови за десятиліттями вивіреною методикою, яка, незалежно від того, чи мета полягала «в засвоєнні учнями законів і норм літературної мови, в збагаченні словникового запасу учнів, у розвиткові їх логічного мислення на основі засвоєння граматичних понять» («Українська мова», програма для середньої загальноосвітньої школи, 4-8 кл., 1974 р.), чи «у формуванні національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно доцільно

користуватися засобами української мови – її стилями, типами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо), тобто забезпечує належний рівень комунікативної компетентності» (чинна програма «Українська мова»), кардинальних змін не зазнавала.

Є побоювання, що й нині переведення методики навчання синтаксису на інший рівень неможливе. Українська лінгводидактика і вчителі-словесники стали заручниками тестів ЗНО, за результатами якого (а отже за знаннєвим компонентом) оцінюють роботу вчителя.

Тестовий контроль передбачає перевірити, чи знає учень різницю між реченням і словосполученням, простим і складним реченням чи словосполученням, чи вміє він розпізнати головні й другорядні члени речення, установити відповідність наведеного прикладу й видів простого речення, поставити розділові знаки тощо.

Усі посібники, створені для підготовки учнів до ЗНО, орієнтують учнів на розуміння синтаксису як розділу граматики, що вивчає будову й граматичне значення словосполучень і речень.

Виділення проблеми. Спробуємо порівняти, як це корелюється з цілями сучасної освіти, наскільки людина із такими знаннями і вміннями відповідає потребам сучасного суспільства. Адже сьогодні формується запит не просто на молоду людину з енциклопедичними знаннями, а на особистість, що володіє набором таких характеристик, як самостійність у прийнятті рішень, уміння відповідати за свої рішення, здатність відповідати за себе, своїх близьких, готовність до дій у нестандартних ситуаціях, володіння прийомами учіння й готовністю постійно перенавчатися, володіння набором компетентностей (ключових і предметних), ідентифікація себе водночас трояко: як члена того чи іншого етносу, носія національної культури, як громадянина й патріота своєї країни – України – і просто як людини, європейця, громадянина світу; толерантність, тобто розуміння, що, крім власної думки, яку необхідно захищати й обстоювати, існують інші, котрі, якщо лиш не є людиноненависницькими за суттю, також мають право на

існування; усвідомлення того, що життя в соціумі – пошук розумних компромісів.

Мета статті – привернути увагу читачів до актуальних для сучасної лінгводидактики досліджень лінгвістів, соціо- і психолінгвістів, психологів, дидактиків, урахування яких сприятиме розробленню оригінальної методики навчання синтаксису й пунктуації на засадах особистісно орієнтованого, діяльнісного й компетентнісного підходів.

Аналіз досліджень і публікацій. Для розроблення методики навчання синтаксису, що задовольняла б вимоги часу, варто врахувати сучасні дослідження наук, досягненнями яких лінгводидактика живиться. Передусім лінгвістика.

«На початку ХХІ століття у лінгвістичних студіях значно посилюється лінгвофілософський компонент, що звичайно, як це було і на початку ХХ століття, зумовлене прагненням *переглянути загальні підходи і принципи дослідження мови*, визначитися стосовно її ролі в житті людини, соціумі, культурі; з'ясувати функційну природу мови як семіотичної системи і, врешті-решт, упорядкувати й виробити відповідний новому парадигмальному просторові інструментарій її дослідження [7, с. 10]».

Як не дивно, лінгвістика, зорієнтована у своїх дослідженнях на вивчення мови «як діяльнісного, цілеспрямованого живого організму, представленого численними мовленнєвими продуктами у відповідних актах комунікації [7, с. 31]», розглядаючи мову як *знаряддя, інструмент, засіб*, урешті-решт, *механізм* для реалізації певних цілей і намірів – як у сфері пізнання дійсності і її описі, так і в актах спілкування, соціальної інтеракції, взаємодії за допомогою мови [7, с. 31], виявилася значно попереду лінгводидактики, у результаті чого багато корисних аспектів випали з поля зору лінгводидактиків і методистів.

У другій половині ХХ ст. лінгвісти дійшли висновку, що «уявлення дослідників про мову як про самодостатню систему знаків, яку потрібно вивчати «саму в собі й для себе», застаріли [1, с. 11]». Звідси висновок: чинні

програми, методики, посібники досі оперують уявленнями про синтаксис двохсотлітньої давності.

Основними рисами сучасної лінгвістики вважають антропоцентризм, функціоналізм і комунікативність, тоді як чинні методики змушені залишатися на позиціях структуралістської наукової парадигми.

Сучасний стан синтаксичних досліджень характеризується широким розгалуженням напрямів синтаксису. Йдеться, зокрема, про такі:

- *структурно-статичний* (розглядає синтаксичну будову словосполучень і речень, їхні типи й ознаки, структурні схеми, не пов'язані з контекстом і ситуацією мовлення);

- *семантичний*, або *функційно-семантичний* (вивчає семантичну природу речень, синонімічні перетворення їх, позиційні схеми, варіювання у мовленні й парадигма тику, типи функцій тощо);

- *генеративний* (оперує глибинними й поверхневими синтаксичними структурами, встановлює універсальні правила синтаксичних трансформацій й обмеження на них, виявляє принципи й параметри коригування процесом мовної соціалізації);

- *комунікативний* (спрямований на динамічний бік мовленнєвих одиниць – висловлень, на особливості актуального членування їх у конкретних комунікативних ситуаціях, на встановлення мовленнєвих варіантів речень, комунікативної парадигма тики, ролі порядку слів й інтонації у формуванні змісту висловлень тощо);

- *стилістичний* (вивчає функціонування синтаксичних конструкцій у різних функцій них стилях мовлення, стилістичну синонімію їх, стилістичні функції членів речення, порядку слів у реченні, варіантність синтаксичних зв'язків між різними членами речення, синтаксичні стилістичні фігури тощо);

- *синтаксис тексту* (досліджує правила адаптації й зв'язності речень у контексті й ситуації мовлення, преференційної природи висловлень у конкретних текстових масивах, ролі синтаксичних одиниць у формуванні

концепту тексту, тематичних ліній його, образності, експресивності тощо) та інші [7, с. 454-456].

Якщо говорити про реальний, а не декларативний перехід на особистісно орієнтоване навчання, то негайного впровадження потребують теоретичні надбання лінгвістів про комунікативну орієнтованість усіх одиниць і категорій мовної системи; вивищення людини у спілкуванні.

Особливої уваги заслуговують дослідження про репертуар комунікативних умінь, комунікативний потенціал емоцій і почуттів, мовленнєвий вплив, комунікативні стратегії і тактики, діалогові стратегії, типи мовленнєвого впливу (соціальний, волевиявлення, інформування (пояснення), оцінний, емоційний), комунікативну поведінку, комунікативний успіх, комунікативну невдачу, мовленнєві жанри тощо (Анисимова Т., Бахтін М., Бацевич Ф., Дементьев В., Иссерс О., Казаринова Н., Курцева З., Матяш О., Мещеряков В., Федосюк М. та ін.).

Давно назріла потреба укласти *словник-мінімум жанрів* мовлення для кожної вікової категорії учнів. У тому переліку мають бути вибачення, заборона, заперечення, застереження, відмова, пояснення, виправдання, прохання, згода, похвала, привітання та багато інших.

В оцінюванні варто орієнтуватися на рівні володіння мовою, рівні й критерії комунікативної компетентності як ключової. Не применшуючи ролі мовної грамотності, варто говорити про грамотність комунікативну.

Аналіз досліджень сучасних лінгвістів дає підстави для таких узагальнень:

– приділяючи велику увагу формі, ми не повинні забувати про значення, про те, заради чого ця форма існує;

– акцент треба робити не стільки на структурі словосполучення чи речення, скільки на суті (значенні) й на тому, що цю суть можна виразити по-різному;

– варто показати великі можливості синтаксичної синонімії, наприклад: *Серце забилося радісно: ми під'їжджали до моря. Серце забилося радісно,*

адже ми під'їжджали до моря. Щойно ми під'їхали до моря – серце забилося радісно. Ми під'їхали до моря – і серце забилося радістю.

– працюючи у власне мовному просторі, ми повинні все робити для того, щоб діти мали відчуття радості й насолоди від мови.

Останнім часом помітна тенденція посилення уваги до психологічних аспектів навчання. Крім традиційно важливої й відомої інформації щодо сприйняття, уваги, уяви, вікових особливостей, пам'яті тощо, постають не менш важливі аспекти досліджень психологічної науки, як-от: самоактуалізація, самовизначення, мотивація як один із найважливіших факторів (поряд із здібностями, знаннями, навичками), що забезпечує успіх у діяльності; рефлексія; формування потреби у спілкуванні; комунікативні емоційні стани; фактори, що зумовлюють ефективність спілкування; негативні наслідки сором'язливості; формування позитивного ставлення до людей; функції почуттів і розвиток почуттєвої сфери; почуттєва культура; бар'єри спілкування; конфліктна ситуація; конфліктогени тощо.

Надзвичайно гострою, на думку О.О. Леонтєва, є проблема мотивації. «Крива мотивації дитини до навчання у ході шкільного життя нагадує яр з пологими стінами: «пік» у молодших школярів і старшокласників і глибока ущелина в підлітковому періоді. Ніякими штучними, наприклад, розважальними методами забезпечити на цьому віковому етапі неможливо. Ми бачимо лише один шлях: це вирощування у підлітка (на базі психологічних новоутворень його віку) ціннісного й діяльнісного, а не інформаційного ставлення до змісту освіти [5, с. 33].

Особливої ваги, на думку психологів, набувають знання про мисленнєві процеси. Дещо іншими функціями наділяють пам'ять. На думку вчених, сьогодні людині не обов'язково все пам'ятати, оскільки будь-яку необхідну інформацію можна легко знайти. Значно важливіше розуміти, яка саме інформація необхідна на цей момент і як пришвидшити пошук. Тому цінними передусім стають такі характеристики:

- 1) здатність правильно сформулювати проблему;

2) уміння дібрати інформацію, необхідну й достатню для розв'язання проблеми;

3) уміння виявити, якої інформації бракує для розв'язання проблеми і знати, де шукати її;

4) уміння знайти нову інформацію, якої бракує;

5) уміння оцінити, чи підходить ця інформація для розв'язання проблеми;

6) уміння використати зібрану інформацію для розв'язання проблеми [2, с. 36-37] .

Важливо усвідомити вчителів й учням, що спілкування – це не просто взаємодія, а передусім така, що передбачає досягнення взаєморозуміння. З огляду на це, актуальності набувають емоції людини в мовленні й рольові позиції. Лінгвісти й психологи розвиток емоційного світу учнів називають важливим дидактичним завданням і радять добирати емоційні комунікативні ситуації, навчати оформляти емоції засобами мови; «розробити методику, що навчає керувати вербальними емоціями, сприяти адекватному резонуванню настрою мовленнєвих партнерів [8, 68]». Виразити емоцію, на думку В. Шаховського, означає «якось охарактеризувати відображуваний об'єкт, показати своє емоційне ставлення до нього [8, с. 67]».

Ключем до вивчення людських емоцій учені вважають мову, «яка номінує емоції, виражає їх, описує, імітує, симулює, класифікує, структурує, коментує, винаходить щирі й нещирі засоби для експлікації/імплікації їх...». Звісно, «мова слугує передусім для передавання актуальної інформації, для раціонального оброблення здобутих знань і для транслявання іншим поколінням. Але всі ці процеси не можуть не супроводжуватися відчуттями, переживаннями, бажаннями... [8, с. 384-385]».

Депозитарієм емоцій вважають художню літературу: вона описує емоційні категорійні ситуації, вербальну й авербальну емоційну поведінку людини, способи, засоби і шляхи комунікації емоцій, у ній зафіксований емоційний видовий та індивідуальний досвід, способи емоційного

рефлексування. Цим умотивований добір для роботи на уроці високохудожніх текстів.

З огляду на особливості особистісно орієнтованого навчання актуалізуються такі дидактичні категорії, як-от: розвивальний простір (середовище), динаміка існування цілі, навчальна ситуація, навчання творчого пошуку: від бачення й поставлення проблеми – до висування припущень, гіпотез, перевірки їх, пізнавальної рефлексії над результатами й процесом пізнання.

Особистісно орієнтоване навчання передбачає суб'єкт-суб'єктні стосунки вчителя й учнів. Усвідомлення себе в ролі суб'єкта діяльності засвідчують уміння ставити перед собою цілі, планувати й контролювати свої дії. Саме ці визначальні аспекти самостійності найменш розвинуті в учнів.

Загальновідомо, що кожен урок передбачає навчання, виховання і розвиток. Логічно, що освітній результат має становити єдність навчання, виховання й розвитку. Результатом навчання на кожному уроці треба вважати створений учнями продукт. Таким «продуктом» найчастіше буде висловлення, проект, твір, розв'язання проблеми, діалог тощо.

Виділяють такі сучасні ознаки пізнавального й особистісного розвитку: ініціативність; сформованість мотивації досягнення; вільне володіння найбільш уживаними знаннями і володіннями; функційна грамотність, спостережливість (я сама бачила; мені цікаво спостерігати); схильність шукати причини побаченого, схильність шукати місце конкретної події серед подібних явищ; доброзичливість до чужої думки; схильність до роздумів; схильність користуватися книгами й іншими джерелами знань у пошуку відповіді на запитання; аргументованість думки; здатність до відповідальності; наявність життєвих цілей; побудова найближчої перспективи розвитку; високий рівень самоповаги й самовизначення; здатність до саморозвитку й самоактуалізації, сформованість ціннісних орієнтацій та ін.

Визначальними для гуманістично й особистісно орієнтованого навчання є такі психолого-дидактичні категорії: орієнтування на процес, розв'язання проблем, навчальне дослідження, висування й перевірка гіпотез, збирання даних, експеримент, перенесення знань; рефлексійне, критичне, творче мислення; аргументація, прийняття рішень; моделювання; співвіднесення моделі й реальності; розвиток сприйнятливості; рольове розігрування; релевантність; пошук особистісних смислів [3, с. 5].

М. Кларін орієнтує на узагальнену модель навчання як творчого пошуку: від бачення й поставлення проблеми – до висування гіпотез, перевірки їх, пізнавальної рефлексії над результатами й процесом пізнання. Компонентами цієї моделі вчений вважає систематичне дослідження, моделювання гри, навчання на основі дискусії, спільне вироблення позицій, прийняття рішень. Водночас добираючи форми і методи, варто враховувати не лише модні віяння, а й коефіцієнт корисної дії, побічні ефекти. Так, надуживання самотійною роботою, віртуальними завданнями призводить до втрати взаєморозуміння і потреби один одного у спілкуванні.

Нові підходи до навчання різних розділів і синтаксису зокрема виявляємо в авторських програмах, підручниках і методиках:

1. Програма М. Баранова («Логіко-предметні категорії й способи вираження їх у мовленні») як спроба автора навчати по-новому мови у старших класах, у ній відображено сучасні тенденції у вивченні мовної системи. Автор демонструє зв'язок мови і логіки, мови і філософії, передбачає не тільки ознайомлення з теоретичними відомостями про систему засобів вираження універсальних логічних категорій. Кожну тему вчений подає у 2-ох блоках: уживання конкретних засобів у мовленні й повторення на цьому матеріалі питань орфографії й пунктуації.

2. Н. Іпполітова, В. Капінос, А. Купалова, Т. Ладиженська упроваджують функційний підхід, що передбачає вивчення одиниць мови з урахуванням функцій і взаємодії їх у мовленні, засвоєння граматичних форм і структур у різних типах мовлення на текстовій основі.

3. Методика формування мовленнєво-комунікативних умінь учнів на завершальному етапі вивчення синтаксису (на засадах комунікативно-діяльнісного й функціонально-стилістичного підходів), розроблена С. Омельчуком.

4. Посібник Т. Парменової «Практична функційна граматика російської мови» демонструє широкі можливості адаптування теорії функційної граматики до навчання мови.

5. Книжка М. Пещак «Комунікативний синтаксис» зосереджує увагу на залежності будови основних типів речень від найпоширеніших і найхарактерніших комунікативних ситуацій, на граматичних і лексико-семантичних нормативах, якими рекомендовано користуватися і які все чіткіше виділяються в сучасній українській літературній мові.

Змінюються вимоги до навчального процесу, актуалізуються такі складники його: заохочення учнів до виявлення проблем; активізація процесу пошуку способів розв'язання їх; спонукання учнів до формулювання й висловлення ідей та уявлень; стимулювання учнів до альтернативних пояснень, припущень, здогадок; створення умов для вільного висловлення позиції, припущення у малих групах; створення умов для застосування нових знань щодо широкого кола явищ, ситуацій – так, аби можна було оцінити прикладне значення їх [3, с. 19].

З огляду на сказане, треба говорити про принципи виховання як важливі орієнтири цієї роботи. О.О. Леонт'єв, наприклад, виділяє такі: принцип соціальної активності, соціальної творчості, взаємодії особистості й колективу, розвивального виховання, мотивованості, проблемності, індивідуалізації, цілісності виховного процесу, єдності освітнього середовища, опертя на провідну діяльність (такою для підлітків є діяльність спілкування).

Одним зі складників змісту сучасної освіти є *суб'єктний досвід учня*. Суб'єктним вважають «досвід життєдіяльності, якого дитина набуває до школи в конкретних умовах сім'ї, соціокультурного оточення, у процесі

сприйняття й розуміння ним світу людей і речей [9]», або частину «особистісного досвіду дитини, що належить до його новоутворень, індивідуальних смислів й індивідуальних пізнавальних стратегій [6]». До суб'єктного досвіду відносять також предмети, уявлення, поняття, операції, прийоми, правила виконання дій (розумових і практичних), емоційні коди (особистісні смисли, настанови, стереотипи).

Отже, в умовах особистісно орієнтованого і діяльнісного підходів *мотивація, цільовизначення, пошук інформації, перероблення інформації, планування, контроль ходу й результатів діяльності, оцінювання* – обов'язкові компоненти уроку, оскільки саме вони становлять етапи й суть будь-якої діяльності.

Вважаємо, що сучасні методики повинні передбачати ведення папки мовленнєвого розвитку як аналогу європейського мовного портфеля. Поняття «портфель/портфоліо» – не нове в українській дидактиці. Ідея впровадження його належить зарубіжним дослідникам. Так, європейський мовний портфель був розроблений Відділом мовної політики при Раді Європи у Страсбурзі (1998-2000 рр). Авторами російської версії мовного портфеля є фахівці Московського державного лінгвістичного університету (лютий 2001 р.).

Європейський мовний портфель (далі – МП) розглядають як технологію, що дає змогу учневі самостійно фіксувати й оцінювати свої досягнення й досвід в оволодінні нерідними мовами незалежно від методів і засобів навчання; це інноваційний навчальний засіб, що реалізує нову освітню технологію оцінювання й самооцінювання учнів у процесі вивчення будь-якої нерідної мови.

Залежно від дидактичної мети МП номінують по-різному: як індивідуальну папку учня, у якій фіксуються, накопичуються, оцінюються індивідуальні досягнення у різноманітних видах діяльності за певний період; як форму оцінювання навчальних досягнень учня; як інструмент формування соціо-крос-культурної компетентності учня; як одну з форм організації контролю і самоконтролю; як інструмент самооцінювання, як засіб

поліпшення власного пізнавального процесу і формування рефлексії; як набір інструментів для документування й оцінювання мовних умінь учня; як документ, що засвідчує володіння іноземними мовами на певному рівні; як інструмент автономного вивчення іноземної мови (можуть бути навіть варіанти – МП з читання; МП з аудіювання; МП з говоріння; МП з письма); як інструмент демонстрування навчального продукту; як одну з ефективних технологій оцінювання й розвитку міжкультурної комунікативної компетентності; як інструмент демонстрації навчального продукту – результату оволодіння іноземними мовами; як інструмент зворотного зв'язку в навчальному процесі з іноземної мови; як комплексний документ, що відображає різні цілі у сфері оволодіння іноземними мовами тощо

Уведення мовного портфеля в умовах особистісно орієнтованого, діяльнісного й компетентнісного підходів до навчання української мови не зовсім виправдано, оскільки йдеться про рівень володіння рідною мовою, а не вивчення іноземних. З огляду на це функції його розширюються. На наш погляд варто говорити про папку мовленнєвих досягнень чи папку мовленнєвого розвитку, яку розглядатимемо водночас як основний засіб у системі самостійної роботи з української мови і як репрезентативний документ, що засвідчує сформованість предметних і ключових компетентностей. Учні мають бути свідомі того, що мова – динамічне явище, і жоден підручник чи посібник не встигає фіксувати нововведення і зміни, не охоплює всі важливі для носія мови її аспекти, не є достатньо репрезентативним у плані лексики й фразеології. Тому кожен, хто хоче бути носієм гарного мовлення, повинен вивчати мову все життя; хто хоче стати цікавим і бажаним співрозмовником, повинен вивчати риторику.

Власник такої папки може ставити перед собою різні завдання: розширення власної мовної картини світу; шліфування вмінь, поповнення знань з мови й удосконалення навичок вільного володіння мовою у різних ситуаціях спілкування; формування готовності до самостійного пізнання мови протягом життя; розвиток мотивації подальшого творчого зростання;

формування позитивних моральних характеристик; набуття навичок рефлексії; усвідомлення потреби вибору власної освітньої траєкторії; досягнення поставленої мети в житті засобами мови і мовлення та ін. Складниками папки можуть бути, наприклад, такі файли: «Мої досягнення», «Мої відкриття», «Лінгвотека», «Труднощі», «Необхідно запам'ятати», «Мої невдачі»; «Мої плани» тощо.

Висновки. Ураховучи все сказане вище, зазначимо: переорієнтування методики навчання синтаксису й пунктуації в школі починається зі зміщення акцентів в усвідомленні ключового поняття – «синтаксис», що не може обмежуватися розумінням його лише як розділу граматики, який вивчає особливості будови, семантики й функціонування синтаксичних одиниць, а передусім як учення про способи вираження думки. Досягнення наук, що живлять лінгводидактику, розвивають її, мають неодмінно враховуватися у процесі розроблення будь-яких методик, що претендують на впровадження.

Статья освещает аналитические материалы, подготовленные с целью совершенствования действующих методик обучения синтаксиса в школе. В поле зрения автора – исследование лингвистов, социо- и психолингвистов, психологов, дидактиков, важные для современной лингводидактики в целом и методики обучения синтаксиса частности. Учет их, по мнению автора, будет способствовать разработке оригинальной методики обучения синтаксиса и пунктуации на основе личностно ориентированного, деятельностного и компетентностного подходов.

Ключевые слова: синтаксис, методика, личностно ориентированное обучение, целеполагание, мотивация, рефлексия, личностное развитие, эмоциональное развитие, папка речевого развития.

The article highlights the analytical materials prepared in order to improve current methods of teaching syntax in a modern school. In the author's view - study linguists and socio psycholinhvistiv, psychologists, didactics important to general linguistics and modern methods of teaching syntax in particular. The account of the author's opinion, will contribute to the development of original methods of

teaching syntax and punctuation on the basis of personality oriented, activity and competency approaches.

Keywords: *syntax, methods, personality oriented education, tsilevyznachennya, motivation, reflection, personal development, emotional development, folder speech development.*

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підруч. / Бацевич Ф. С. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
2. Вахрушев А. А. Принцип минимакса и его использование в Образовательной системе «Школа 2100» / А.А. Вахрушев // Образовательная система «Школа 2100». Педагогика здравого смысла : сб. матер. / Под научн. ред. А.А. Леонтьева. – М. : Баласс, РАО, 2003. – С. 36–38.
3. Кларин М. В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии: анализ зарубежного опыта / Кларин М. В. – Рига : Эксперимент, 1995. – 176 с.
4. Кремень В. Г. Якісна освіта і нові вимоги часу / В. Г. Кремень // Педагогічна і психологічна науки в Україні ; відп. ред. О.В. Сухомлинська. – К. : Педагогічна думка, 2007. – Т. 1. Теорія та історія педагогіки. – С. 11–23.
5. Леонтьев А. А. Непрерывность и преемственность образования / А. А. Леонтьев // Образовательная система «Школа 2100». Педагогика здравого смысла : сб. матер. / Под научн. ред. А.А. Леонтьева. – М. : Баласс, РАО, 2003. – С. 28–34.
6. Плигин А. А. Организационно-педагогические основы личностно-ориентированной технологии образования в современных условиях : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук. (13.00.01) / А. А. Плигин. – М., 1997. – 21 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підруч. / Селіванова О. О. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

8. Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций : моногр. / Шаховский В. И. – М. : Гнозис, 2008. – 416 с.

9. Якиманская И. С. Личностно ориентированное обучение в современной школе / Якиманская И. С. – М. : Сентябрь, 1996. – 96 с.